

die allen aangaan en beter gezamenlijk kunnen worden aangepakt. Zo'n orgaan wordt niet ingesteld door een heerschap, maar ontstaat, waarna in een volgende fase hertog en lagere heren er het voordeel van inzien omdat zij nu een aanspreekpunt hebben en het collectief van boeren en boertjes gemakkelijker fiscale en andere verplichtingen op kunnen leggen.

Ton Kappelhof

G. van Tussenbroek, *Onder de daken van Zaltbommel. Bouwen en wonen in de historische binnenstad (1350-1650)* (Utrecht: Matrijs, 2003, 224 blz., € 29,95, ISBN 90 5345 227 3).

Zaltbommel kent menigeen alleen als silhouet met een karakteristieke toren bij het passeren van de Waalbrug. Maar wie zich laat verleiden tot een bezoek treft een historisch juweel, gevat in het groen van de wallen.

Voor het eerst is er nu een alomvattende beschrijving van de stad, waarin niet alleen de geschiedenis spreekt vanuit de archivalische bronnen, maar waar de bebouwing als het ware zelf spreekt. De methodiek daarvoor was het bouwhistorisch onderzoek, met name van de huizen achter de gevels. Bij een aantal verbouwingen en restauraties in de laatste twintig jaar is het mogelijk geweest om de anatomie van de huizen te doorgronden. De geschiedenis blijkt in de meeste gevallen terug te gaan tot de (her)bouw na de grote stadsbrand van 1524. Uit diverse aanwijzingen concludeert de auteur dat veel van wat toen verbrand is nog een houtskeletconstructie had. Het herstel van de schade betekende gelijk een vrijwel voltooid verstenen van de stad. Op grond van de verzamelde gegevens probeert de auteur te komen tot een typologie van deze huizen en daarbij verschijningsvorm, constructie en indeling een functionele inhoud te geven. De huizen blijken van oorsprong een gemengd karakter te hebben gehad met wonen, ambacht, opslag en verkoop in één gebouw. Er is een aantoonbare verwantschap met de huizen van 's-Hertogenbosch. Deze typologie verheldert de verschillende karakteristieken van de diverse straten in relatie tot de economische activiteit. De ligging aan de rivier genereerde welvaart, waardoor er in de zestiende eeuw wel 4000 inwoners waren in een stad met 900 huizen. Branden als die van 1503 en 1524 en in mindere mate diverse belegeringen veroorzaakten flinke schade aan dit bestand, maar als de economie op peil bleef, was de stad even later weer op orde. Hoe dat in zijn werk ging: de organisatie van het bouwbedrijf en de herkomst van de bouwmaterialen, wordt ook besproken.

De economische neergang in de zeventiende eeuw daarentegen bracht het aantal inwoners en het aantal huizen met ruim een derde terug. Bij wat men toen prijs gaf, werd niet gekeken naar monumentaliteit. De auteur demonstreert dit met het verhaal van het rijke vroeg-renaissance stadspaleis van Johan van Rossum. Behalve met een zeer gedetailleerde tekening van rond 1600 is dit verhaal geïllustreerd met een tekening van J. Stellingwerf, die ruim honderd jaar later een huis tekende dat hij niet gekend had. Elders in het boek komen we zijn werk nog een paar keer tegen. Het werk van deze tekenaar is artistiek inferieur en hoogst onbetrouwbaar en voor eens en voor altijd zou besloten moeten worden om dit nooit meer als topografische bron te gebruiken. Gelukkig wordt dit gecompenseerd door de vele andere illustraties: naast oude en recente foto's zijn er veel kaarten en juist ook foto's en tekeningen die de constructie van de huizen tonen. Dit benadrukt dat het inzicht van de bouwhistoricus primair gebaseerd is op het zien.

Bouwhistorici vinden voldoende in dit boek om vakdiscussies aan te wakkeren, zoals bijvoorbeeld over de betekenis van dwarshuizen. Diverse besproken panden werden, zelfs nog

in 2000, gesloopt. Het is ook een belangrijke boodschap van dit boek: een waarschuwing om pas na een bouwhistorische toets eventueel een besluit over sloop te nemen. Gebrek aan kennis leidt tot verkeerde beslissingen, zelfs bij restauraties. Nu biedt dit boek voor beleidsmakers en architecten een kompas.

Ook voor wie inzicht wil hebben in het functioneren van een (toen) middelgrote stad in met name de zestiende eeuw en de weerslag daarvan op de bebouwing, is dit een boek om niet te missen. De vormgeving van de uitgever staat er garant voor dat het verleidelijk is om dit werk steeds weer ter hand te nemen.

Bart Klück

G. van Wezel, met medewerking van P. le Blanc, e. a., *De Onze-Lieve-Vrouwekerk en de grafkapel voor Oranje-Nassau te Breda* (De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst; Zwolle: Waanders, Zeist: Rijksdienst voor de monumentenzorg, 2003, 484 blz., €50,-, ISBN 90 400 8746 6).

De Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk in Breda werd gebouwd vanaf 1410 op initiatief van Engelbrecht I, graaf van Nassau-Dillenburg, die zich in 1403 in Breda gevestigd had. De bouw en inrichting van de kerk vonden plaats in de cultureel belangrijkste bloeiperiode van Breda, de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw. Met het vertrek van het Nassause hof uit Breda in 1550 kwam aan deze bloei een einde. Maar toen was de Grote Kerk inmiddels uitgegroeid tot een imposant gotisch bouwwerk en rijk gedecoreerd met beeldhouwwerk, muur- en gewelfschilderingen en gebrandschilderd glas.

In de jaren 1520-1526 werd in opdracht van Hendrik III aan de noordzijde van het koor het nieuwe Herenkerk gebouwd, als nieuwe grafkapel voor de Nassau-dynastie. De gewelven van deze kapel werden in 1533 beschilderd door de Italiaanse kunstenaar Tommaso Vincidor da Bologna. De grotesken die Vincidor aanbracht, weerspiegelen de belangstelling van Hendrik III voor de renaissancestijl en zijn voor Nederlandse begrippen opmerkelijk Italiaans-klassiek. Een andere blikvanger in het Herenkerk is het grafmonument voor Engelbrecht II en zijn echtgenote (toegeschreven aan Jan Mone, ca. 1531-1534), dat eveneens in opdracht van Hendrik III gemaakt werd. Het is uitgevoerd in zwart marmer en albast, met vier levensgrote figuren *all'antica* op de hoeken en is een van de belangrijkste beeldhouwwerken die in die tijd in de Nederlanden vervaardigd werden.

De bouwgeschiedenis, decoratie en interieuronderdelen van de Bredase Grote Kerk, zoals koorbanken en grafmonumenten, zijn op voorbeeldige wijze beschreven in de monografie *De Onze-Lieve-Vrouwekerk en de grafkapel voor Oranje-Nassau te Breda*, die is verschenen in de serie De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. De samenstelling en eindredactie waren in handen van Gerard van Wezel, die tevens enkele hoofdstukken schreef. Eerder verscheen van zijn hand een studie over een ander belangrijk monument in Breda, het Paleis van Hendrik III, dat met dit boek een tweeluik vormt.

De aanleiding voor deze studie over de Grote Kerk is de restauratie van het ex- en interieur in de periode 1994-1998. Het boek vormt de weerslag van het tijdens de restauratie verrichte onderzoek naar de bouwgeschiedenis en de (restauratie-)geschiedenis van onder andere de muurschilderingen en de grafmonumenten. Het bestaat uit drie delen, Middeleeuwen, Renaissance en Nieuwe Tijd, die steeds enkele hoofdstukken omvatten, gevolgd door een catalogusdeel. Wat waar besproken wordt, is snel te vinden via de gedetailleerde inhoudsopgave die het boek tot een zeer toegankelijk naslagwerk maakt.